

Ismeretlen velencei Melanchthon-kiadás. — Egy töredékes *ars moriendi* meghatározása

(A Régi Nyomtatványok Tára műhelyéből)

KURCZ ÁGNES

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának feldolgozó munkájában, az „Antikva és régi hungarica gyűjtemények tári központi katalógusa” készítésével párhuzamosan rendszeresen ellenőrizzük és az újabb szakirodalommal összevetve korrigáljuk a régebbi címleírásokat. Az ellenőrzés során került a kezünkbe egy — címlapja szerint — bázeli, 1523-as kiadása Philipp MELANCHTHON: *Theologicae hypotiposes* c. művének. Az Ant. 6016. könyvtári jelzetű nyolcadrét nyomtatvány sehol sem nevezi meg a nyomdászt vagy a kiadót. Mivel címleírásainkban a pontos impresszumra törekszünk, megpróbáltuk kinyomozni a nyomdászt. Első forrásunk a MELANCHTHON 400. születésnapjára megjelent, BEUTENMÜLLER által összeállított, s a teljesség igényével fellépő bibliográfia¹ volt; itt szerepel is a mű bázeli 1522-es és 1523-as kiadása a 134., ill. a 182. tételszámon; Adam PETRI műhelyéből. Csakhogy ezek 104 laposak, a mi nyomtatványunk viszont 80 számozott levélből áll. A bibliográfiában ez a kiadás sehol sem szerepel, a kitűnően tájékozott német kutató *nem ismeri*.²

Könyvtárunk gazdag antikvagyűjteményében megtalálható az 1522-es PETRI-kiadás.³ A címlapokat összevetve megfigyeltük, hogy a kérdéses nyomtatvány szövege, helyesírása, tipográfiája az utolsóelőtti sorig (az impresszumig) megegyezik ezzel. Még a fába metszett címlapkeret témája is hasonló. Kézenfekvő annak a feltételezése, hogy a vizsgált példány a szignált PETRI-kiadást utánozza, annak kontrafaktája. A betűtípus azonban egészen más jellegű: sokkal kisebb kurzív: ilyet sem más PETRI-kiadásokban, sem a másik bázeli MELANCHTHON-kiadó, WOLFF publikációiban nem találtunk; sokkal inkább emlékeztet az olasz nyomtatványok kurzívjára. A „bázeli” kiadás három iniciáléja pedig kifejezetten Velencére mutat: egy fekete alapon fehér virágdíszekkel övezett geometrikus A, és két egészen más jellegű R és S, fehér alapon, vastkos testű, növényné stilizált betűszarak között emberfigurával. Az előbbi inkább a klasszikus aukto-

1. BEUTENMÜLLER, Otto: *Vorläufiges Verzeichnis der Melanchthon-Drucke des 16. Jahrhunderts*. Halle (Saale), 1960.
2. A BMC, és ADAMS (1. alább a 22-es jegyzetet) sem; nincs PANZER-ben és a modern irodalomban (PEGG, *Gutenberg-Jahrbuch*) sem.
3. Könyvtári jelzete: Ant. 5243 (1).

rok, humanisták műveit díszítette, az utóbbiak különösen a liturgikus velencei kiadásokban (missálékban, de bibliákban is) találhatók.^{3a}

A következő lépés tehát az iniciálék, ill. a címlapkeret felkutatása volt. A *L'art de l'imprimerie à Venise*⁴ reprodukciós kötetben, valamint ESSLING⁵ és SANDER⁶ közölt reprodukciói közt azonban csak hasonló jellegűeket találtunk, bibliográfiájuk sem említi MELANCHTHON-kiadást.

Ezután már csak egy lépés volt hátra, a legfárasztóbb: a számba jöhető nyomdászok tárunkban meglevő kiadványait megvizsgálni, és reménykedni abban, hogy a fametszeteket megtaláljuk. A kutatás harmadik napján sietett segítségünkre a szerencse: egy 1529-es velencei BOCCACCIO-kiadás címlapkeretében pontosan ráismerhettünk az Ant. 6016 címlapkeretére. BOCCACCIO: *Laberinto d'Amore*⁷ c. művét Francesco BINDONI és Mapheo PASINI nyomtatta, a címlapkeretet SANDER az 1085-ös tételszámon regisztrálta. A BINDONI-cég Velencében jóformán az egész 16. században folyamatosan működött. Alessandro 1507–1522 között; fia, Francesco 1524-ben szignálta először kiadványát.⁸ Alessandro is adott ki liturgikus művet a mi Melanchthonunkban található R és S iniciálékhoz hasonló díszítményekkel.⁹ Feltehető, hogy részben vagy egészében az ő készletéből nyomtatta már fia 1523-ban ezt az „illegális” MELANCHTHON-kiadványt. Üzleti szempontok vezethették a kiadásban, de a katolikus Velencében 1523-ban nem adhattak ki büntetlenül „eretnek” művet. Ezért hamisították az impresszumot, ezért is utánozhatták a bázeli címlapot, s nyilván a rejtőzködés kedvéért keverték az elütő ízlésű iniciálékat. Egy impresszum-pontosítás során tehát nemcsak a nyomdászt találtuk meg, hanem egy, a szakirodalomban ismeretlen, művelődéstörténeti szempontból sem közömbös velencei MELANCHTHON-kiadást. A mű bibliográfiai címleírása a következő:

THEO || LOGICAE HYPOTI | POSES PHILIP. | MELAN. | ITA AB
AUTHORE | recognitae & locupletatae, | ut priorem aeditionem | multis
locis | non agnoscas. | — | BASILEAE. ANNO DO | MINI. M.D.XXIII.
8° 80 ff.

[recte; Venezia, Francesco Bindoni]

Budapest, Nat. Bibl. Ant. 6016.

*

Töredékes vagy csonka régi nyomtatványok meghatározására is gyakran van szükség a feldolgozó munka vagy vételi ajánlat elbírálása során. Minél összetettebb megközelítést kíván ez, annál érdekesebb, de nehezebb is a feladat. Az 1974-es könyvaukcióra magánféltől került egy szemmeláthatóan korai

3a. Pl. a GIUNTA-kiadó megrendelésére több velencei nyomdász (RUSCONI, GREGORI stb.) is alkalmazta, nem egy RMK III-as nyomtatványunk példa erre, vagy pl. az Ant. 5159 jelzetű 1519-es GIUNTA-biblia F.z rectóján az F iniciálé.

4. [CASTELLANI, Carlo—LE MONNIER, Frédéric]: *L'art de l'imprimerie à Venise*. Venise, 1895-1896.

5. ESSLING, PRINCE D': *Les livres à figures Vénitiens de la fin du XVe et du commencement du XVIe siècles*. Florence-Paris, 1907–1914. 3. vols.

6. SANDER, MAX: *Le livre à figures Italien depuis 1467 jusqu'à 1530*. Milano, 1942. 6 vols.

nyomtatvány, s az Állami Könyvterjesztő Vállalat osztályunkra juttatta el a könyvet véleményezésre. Az 59 leveles nyomtatvány az A₁ levéllel kezdődik s feltehetően a végén is csonka. Az egyetlen *formális kiindulópont* a lapfej (vagy élőcím): „Alphabetum primum” (ill. II., III. stb.) volt, mert a szövegben, a marginális (nyomtatott) jegyzetekben semmilyen utalás a címre, szerzőre, és a nyomdászra nem található. A latin nyelvű nyomtatvány a „jó halálra” készített elő, vagyis az *ars moriendi*-k közé tartozik. A morálpedagógiai irodalomnak ez a 15. században divatos műfaja kéziratos kódexekben és ősnymtatványokban maradt fenn, a 16. század első évtizede után divatja lanyhult, az antikva-katalógusokban csak elvétve találni s csupán a század első harmadában. Elsősorban illusztrált, fametszetes, kis terjedelmű nyomtatványok voltak, széles körű terjesztésre szánták őket, viszonylag olcsók lehettek.

A meghatározás a formális és a tematikailag adott tárgyi „cím”-ből indulhatott ki: „Alphabetum”, ill. „Ars moriendi” (és ennek változatai, pl. *Speculum artis bene moriendi*” stb.) címeken néztük végig mind az ősnymtatvány, mind az antikva-bibliográfiákat, eredmény nélkül. Közben a segédkönyvtárunkban megtalálható szakirodalmat is forgattuk. Rainer RUDOLF irodalomtörténeti szempontú monográfiája¹⁰ elsősorban az 1500-ig datált kéziratos hagyományokat dolgozza fel. Előszavában sajnálkozva említi, hogy az *ars moriendi* bibliográfiája még mindig nem készült el. A megvizsgált képes *ars moriendi*ik, és a rajtuk alapuló, nagyobb teológiai apparátussal készült traktátusok részletes tartalmifilológiai elemzése segítségünkre volt néhány 14. század végén élt teológus „meggyanúsításában”. Az ugyanis már biztos volt, hogy a művet csak *írója* alapján találhatjuk meg. El kellett hát olvasnunk a művet is, bár a részletek helyett inkább a gondolatmenet követésére korlátozódtunk. Mivel *ars moriendi*ink idézi Johannes GERSONT, későbbi szerzőtől származhat; követi ugyan a RUDOLF által DINKELSBÜHLNEK tulajdonított *Speculum artis bene moriendi* gondolatmenetét, forrásait, de bizonyos pontokon el is tér tőle. Formai szempontból felkeltette a gyanút a századfordulón élt strassburgi prédikátor, Johannes GEILER von KAYSERSBERG munkája.¹¹ Az ABC betűi alapján történő formális szerkesztésre példa a szerzőnek más, tárunkban megtalálható műve is.¹² GEILER német *Sterbe-ABC*-je „tudós formában”, latinul jelent meg a *Sermones praestantissimi*... c. gyűjteményes kötetének három strassburgi foliókiadásában,¹³ ezek egyike sem található azonban a budapesti könyvtárakban. Pedig méltán kelthette fel érdeklődésünket ez az alcím: „De dispositione ad felicem mortem sub literis alphabeti contenta”. Az Egyetemi Könyvtárban, F. FALK: *Die deutschen Sterbebüchlein* (1890) c. tanulmánya alapján meggyőződhattünk arról, hogy a művek tartalmilag mégsem egyeznek; ugyanott találtunk egy GEILERREL kapcsolatos modern mun-

7. Könyvtári jelzete: Ant. 7508.

8. ASCARELLI, Fernanda: *La tipografia cinquecentina Italiana*. Firenze, 1953. p. 176.

9. CASTELLANI-LE MONNIER i. m. p. 198.

10. *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln-Graz, 1957.

11. *Ein ABC wie man sich schicken soll zu einem kostlichen seligen Tod*. — Facsimilekiadás: L. PFLEGER, Hagenau, 1930.

12. *Alphabet in XXIII Predigen*. Strassburg, Grieninger, 1518. Ktr. jz. Ant. 1548.

13. GRÜNINGER 1514, 1515, 1519. L. SCHMIDT, Charles: *Répertoire Bibliographique Strasbourgéois jusque vers 1530*. I. Jean GRÜNINGER. Strasbourg, 1894. 135., 146., 162. tételszám (az utóbbi címe: *Sermones... fructuosissimi. De arbore humana*).

kát,¹⁴ s ennek teljes bibliográfiájában sem akadtunk a keresetthez hasonló formájú és terjedelmű kiadásra. Az *Alphabet in XXIII Predigen* tüzetesebb vizsgálata amúgyis meggyőzött arról, hogy GEILER az egyes fejezeteket, prédikációkat az ABC betűivel kezdi el; a mi ars moriendink azonban nem az egymás után következő iniciálékban követi, hanem tizenháromszor kezdi el az ABC-t, melynek betűi a gondolatmenetet jelző marginális megjegyzések előtt állanak.^{14a}

Miután GEILERREL kapcsolatos elgondolásaink csődöt mondtak, a többi számba jöhető teológus műveinek bibliográfiai ellenőrzése következett. Johann NIDER, Thomas PEUNTNER, MATTHAEUS de Cracovia, Albrecht von EYB, Petrus de ALLIACO, HENRICUS de Hassia, Johannes AUERBACH, JACOBUS de Clusa, és még mások is írtak témánkba illő vagy azzal rokon traktátusokat. Ez a hosszadalmas munka sem vezetett eredményre, noha itt sem csupán vaktában próbálkoztunk: ars moriendi-bibliográfia híján, a problematikussá mívelt, auctoritásai (idézetek, források) alapján a kései skolasztikát, ill. misztikát képviselő filozófusok-teológusok műveit vettük szemügyre.

Minden eredményünk a következő volt: egy tudós erudícióval készült, feltehetőleg a szerző neve alatt német földön megjelent „épületes” értekezés van a kezünkben. Bár csonka, így is feltűnően különbözik valamennyi anonym és szerzős ars morienditől *terjedelmében*. Az illusztrálatlan quartó-kiadás legalább 59 [60] levélből állt; a többi még az 1520-as években, a fametszetsorozattal együtt sem haladta meg a 40 levelet (és ezek kisebb, nyolcadrét formában készültek). A nagyobb terjedelem abból adódik, hogy a hagyományos gondolatmenetet rengeteg idézettel (biblia, egyházatyák, középkori teológusok) tölti fel a szerző, helyenként pedig a prédikációkba illő exemplumokat halmozza. A betűtípusok, a számozatlan levelek, a bonyolultabb ívjelzet [A₂₋₄, B₄, C—D₆, E—F₄, G—H₆, I—N₄] a századforduló korára, ill. a 16. század első évtizedeire mutattak.

Ezek után a véletlen sietett a segítségünkre. Címleírás-ellenőrzés során egy ősnymtatvány-kolligátumban lapozva olyan betűtípusra bukkantunk, amely az ars moriendi marginális típusára emlékeztetett: tüzetesebb vizsgálat során kiderült, hogy a két típus meg is egyezik. A 15. század utolsó éveiben Hermann BUNGART (BOEMGART) *kölni* nyomdász készítette ALBERTANUS CAUSIDICUS BRIXIENSIS: *De arte loquendi et tacendi* című 10 leveles quartó kiadását.¹⁵ A 15. századi kölni típusrepertóriumban megtaláltuk BUNGARTnál az élócím típusát, és — ami a legfontosabb — a szöveg főtípusát, a „kenyértípust” is.¹⁶ Pontosab-

14. DEMPSEY-DOUGLASS, E. Jane: *Justification in late medieval preaching*. Leiden, 1966.
- 14a. Megvizsgáltuk a strassburgi nyomdatörténeti bibliográfiákat is, tematikai-formai szempontból egyaránt keresve a mi művünket, de ez a „tágabb körözés” sem vezetett eredményre. Hogy az ars moriendi egyáltalában *németországi*, azt egy, a latin szövegbe ékelt négy soros ritmikus ima bizonyította. De az alnémet nyelvjárás az északi országra mutatott, a Kölnitől Berlinig húzódó vonaltól északra (VÍZKELETY András szíves közlése).
15. SAJÓ, Géza—SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Budapest, 1970. nr. 49. GW 562. Ktr. jelzet: Inc 1171 (8).
16. VOULLIÉME, Ernst: *Die Typen der Kölner Buchdrucker*. Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. Uppsala, 1912. — A marginális típus (BUNGART 5. típusa): Tafel 292; az élócím típusa (BUNGART 6.): Tafel 294; a kenyértípus (BUNGART 4.): Tafel 34.

ban: az utóbbinak néhány nagybetűje nem egyezett — mégis ezen a szálon nyomtunk tovább, mert észrevettük, hogy az ars moriendi szövegében egyébként is kevert típust alkalmazott a nyomdász. BUNGARTról nem készült monográfia, de BENZING¹⁷ Buchdruckerlexikon-jának bibliográfiája alapján nekiláttunk az 1493 és 1521 között készült nyomtatványok vizsgálatának. Mivel VOULLIÉME valamennyi kölni őnyomtatványt feldolgozta,¹⁸ a 15. századot végképp ki lehetett zárni. A legtöbbet a BORCHLING—CLAUSSEN-bibliográfia ígérte,¹⁹ de latin nyelvű ars moriendire nem bukkantunk benne. Korábbi tartalmi vizsgálódásaink azonban nem voltak feleslegesek, mert gyanús lett a 378-as tétel témája: „Eyn vruchbars Boexken genant Mygrale, dienende vur allen gesunden und krancken ader syechen Christen mynschen. Uñ ouch eyn guede underwijsonge der bichtvaders uñ dienres in der firmirie etc. Is oever gesatz worden visz dē latin im duytsche...“ A 118 leveles quartó-nyomtatványt 1503. ápr. 15-én fejezte be BUNGART. A 118. lap versoja szerint: „finit Migrale de dispositione et modo bene moriendi Sudorose Cōmportatum per... magistrum Wilhelmū Tzwersz de Aquisgrano”.²⁰

A három példányban ismeretes könyv talán a mi ars moriendink fordítása volna? Egy régi bibliográfiához, PANZERhez folyamodtunk, s a kölni nyomtatványokat kezdtük ellenőrizni 1500-tól kezdve. Így találtuk meg az 1502-es évnél a következő művet:

Praeparamentum saluberrimum Christiani hominis ad mortem se disponentis quod collegit honorabilis vir magister Wilhelmus (Textoris) Tzewers SS. Theologiae Doctor eximius... Impressum Colonie MDII. per me Hermannum Bomgart. 4^o²¹

PANZER mutatója szerint nem is volt több kiadása ennek a műnek. A British Museumnak nincs példánya, a német könyvtárak titkait sajnos alig ismerjük, de hogy BORCHLING—CLAUSSEN sem ismeri, az a mű ritkaságát bizonyítja. A cambridge-i könyvtárak központi antikva-katalógusában²² viszont megtaláltuk. A T-1227 tételszámon közölt kiadás ívjelzetei megegyeztek a mi csonka példányunk meglévő íveinek jelzeteivel; ebből eszerint az utolsó két ív hiányzik. Most már bizonyosak voltunk, de megnyugtatásunkra csak a cambridge-i egyetemi könyvtár kérésünkre elküldött xerokópiája szolgált. A hiányzó A₁-es levélen két kis fametszet, verzóján szép iniciálé volt (a fametszet bekerült a német nyelvű kiadásba is), a P₂-es levélen pedig a teljes (bár sajtóhibás) impresszum.

A szerző Wilhelmus TEXTOR — illetve TZEWERS vagy ZWERS — aacheni kanonok, Erfurtban teológiai professzor, majd a bázeli székesegyház prédikátora a 15. század vége felé. JÖCHER biográfiai lexikona nem tartja számon művei közt a *Praeparamentumot*²³ — ez is a mű ritkaság voltát bizonyítja.

17. BENZING, Joseph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*. Wiesbaden, 1963. p. 220.

18. VOULLIÉME, Ernst: *Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*. Bonn, 1903.

19. BORCHLING, Conrad—CLAUSSEN, Bruno: *Niederdeutsche Bibliographie. Gesamtverzeichnis der niederdeutschen Drucke bis zum Jahre 1800*. Neumünster, 1931.

20. Kiemelések tőlem, K. Á.

21. PANZER, VI. 351.36.

22. ADAMS, H. M.: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501—1600 in Cambridge libraries*. I—II. Cambridge, 1967.

23. JÖCHER IV., col. 1960.

*Eine unbekannte venezianische Melanchthon-Ausgabe. —
Die Bestimmung eines Ars moriendi-Fragments*

A. KURCZ

In der Abteilung der alten Drucke der Nationalbibliothek Széchényi haben wir während der Zusammenstellung des Zentralkatalogs eine — dem Titelblatt nach — in Basel 1523 gedruckte Ausgabe des Werkes von MELANCHTHON: *Theologicae hypotyposes* gefunden. Der Druck von 80 Blättern ist mit der Ausgabe von 104 Blättern (1522 und 1523 aus der Druckerei von Adam PETRI) nicht identisch. (BEUTTENMÜLLER 134, 182.) Der Typ und hauptsächlich die Initialen weisen auf Italien, näher auf Venedig hin. Das Titelblatt ahmt aber ausser dem Impressum die Basler Ausgabe nach. Das Titelblatt der in der deutschen und italiänischen Fachliteratur unbekannte Publikation ist in der BOCCACCIO-Ausgabe: *Laberinto d' Amore*, gedruckt von Francesco BINDONI und Mapheo PASINI, aufgefunden. (Registriert in SANDER, Max: *Le livre à figures Italien depuis 1467 jusqu'a 1530*. Milano 1942. Nr. 1085.) Die venezianische Ausgabe ist also der Nachdruck (contrefaçon) der Basler Ausgabe.

Der zweite Teil des Aufsatzes ist die formal-inhaltliche Annäherung und Bestimmung eines Ars moriendi-Fragments auf dem Grund filologischer und druckgeschichtlicher Untersuchungen. Mit dieser Studienarbeit möchten wir andeuten, wie komplizierte und vielseitige Untersuchung bei dieser Aufgabe gewünscht ist.